

штурми”, наукові розробки з проблематики соціального супроводу у формі курсових проєктів та дипломних досліджень тощо. Але перераховані вище форми роботи можна віднести до впроваджених згори, певною мірою “нав’язаних” зовні, які матимуть ефект тільки разом із внутрішнім прагненням студентів до отримання професійних вмінь щодо соціального супроводу. Тому актуальним у подальших наукових дослідженнях можна вважати вивчення місця і ролі самоосвіти у формуванні подібного роду вмінь у студентів.

Література:

1. Закон України “Про соціальну роботу з сім’ями, дітьми та молоддю”.
2. *Дутова О. Б., Христофорова С. В.* Инновации и образование. Сборник материалов конференции. Серия “Symposium”. Вып. 29. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2003. – 563 с.
3. *Зайцева З. Г., Трубавіна І. М.* Комплексна програма центрів ССМ “Соціальна підтримка сім’ї” // Комплексні програми центрів ССМ. – К., 2001. – 26 с.
4. Посібник для соціальних працівників щодо підготовки та соціального супроводу прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу: У 2-х кн. / Г. М. Бевз та ін. – К.: Держсоцслужба, 2006. – Кн. 2. – 180 с.
5. Соціальна педагогіка: теорія та технології. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 316 с.
6. Соціальний супровід сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах: Методичний посібник. / І. Д. Зверева та ін. – К.: Держсоцслужба, 2006. – 104 с.
7. *Торп С., Клиффорд Дж.* Коучинг: руководство для тренера и менеджера. – СПб: Питер, 2004. – 342 с.
8. *Шендеровський К. С.* Адаптаційна модель розвитку соціальних служб для молоді. – К.: Етна, 2002. – 121 с.

Пеша І. В.

ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЙ СІМЕЙ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

А н н о т а ц и я

Разнообразие терминов определяющих семьи, требующие социальной поддержки, демонстрирует необходимость единого терминологического аппарата, четкой классификации такого объекта социальной работы как “семья, которая находится в сложных жизненных обстоятельствах”.

Активізація діяльності соціальних інститутів щодо попередження соціального сирітства, правопорушень у дитячому середовищі, що спостерігається останніми роками в Україні, потребує розробки і впровадження ефективних технологій

соціальної роботи з сім'ями, батьки яких неналежним чином виконують батьківські обов'язки.

В першу, чергу на рівні наукового-методичного та законодавчого визначення має бути обґрунтовано, які саме категорії сімей і за яких обставин потребують соціальної підтримки. Розподіл категорій сімей за певними потребами дозволить змодельовати ефективні методики соціальної роботи за окремими напрямками, а не підходити до вирішення соціальних проблем сімей “загалом”, як це відбувається на даний час в системі соціальної роботи.

Розглянемо термінологічні поняття, які використовуються в науково-методичній літературі для визначення сімей, які потребують соціальної підтримки.

Термін “функціонально-неспроможна сім'я” формулюється через ознаки порушення функціонування сім'ї як соціального інституту. У випадку виникнення складних життєвих обставин, які сім'я не може вирішити без сторонньої допомоги, виконання окремих функцій забезпечується неналежним чином, що, в свою чергу, впливає на забезпечення життєво необхідних потреб членів сім'ї.

Функціонально-неспроможна сім'я – сім'я, що в силу об'єктивних та суб'єктивних причин не може повноцінно виконувати свої функції: матеріально-економічну, житлово-побутову, репродуктивну, комунікативну, виховну, рекреативну, що не дозволяє забезпечити найважливіші життєві потреби дитини (дітей), створити належні умови для забезпечення її життєдіяльності та розвитку, найважливіші потреби кожного члена сім'ї, загальносімейні (групові) потреби.

До функціонально-неспроможних сімей відносяться сім'ї, які не мають можливості забезпечити дитині, що в них виховується, необхідний економічний, психологічний, соціальний рівень задоволення її життєвих потреб. Поряд з тим, ці фактори не є обов'язковою умовою негативного впливу батьків і сімейного життя на розвиток і формування особистості дитини. Сім'я, яка не може задовольнити одну або кілька життєвонеобхідних потреб дитини, може їх компенсувати або ж знівелювати негативний вплив за рахунок активізації наявних ресурсів сім'ї або залучення зовнішніх чинників, одним з яких може стати соціальна підтримка такої сім'ї.

Також в практиці соціальної роботи використовується термін сім'я соціального ризику, що визначає потребу соціальної підтримки сім'ї через невиконання основних соціальних функцій. *Сім'я соціального ризику (дисфункціональна сім'я)* – соціально незахищена сім'я, яка потребує соціальної допомоги і підтримки. Така сім'я не може повноцінно виконувати свої функції внаслідок складних соціальних умов¹.

Надання соціальної підтримки сім'ям соціального ризику не є необхідною умовою, вони самостійно справляються з виконанням своїх соціальних функцій. Проте

¹ Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів / За ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. – К., 2000. – 260 с/

в таких сім'ях наявні фактори ризику, що при певних змінах ситуації провокують виникнення кризових станів, з якими родина самостійно не зможе впоратися, що призведе її до розряду неблагополучних. До них можна віднести:

– сім'ї, в яких виховується нерідна дитина (сім'ї опікунів, усиновителів, в яких дітей виховують нерідні батьки (вітчим або мачуха), прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу);

– малозабезпечені сім'ї;

– багатодітні сім'ї;

– сім'ї, які виховують дітей з особливими потребами;

– неповні сім'ї;

– молоді сім'ї тощо.

Перелічені категорії сімей не обов'язково є неблагополучними, поряд з тим їх можна віднести до групи ризику. На нашу думку, більш вдалим є таке визначення *сім'ї соціального ризику* – сім'я, яка самостійно виконує свої соціальні функції, проте в ній наявні певні соціальні фактори, складні життєві обставини, що можуть спровокувати виникнення кризових явищ та потребу соціальної підтримки. Соціальна робота з сім'ями соціального ризику є превентивною і спрямована на профілактику кризових явищ, неблагополуччя сім'ї.

Сім'я в кризовій ситуації (кризова сім'я) – це категорія сімей, в яких під впливом внутрішніх або зовнішніх факторів склалися несприятливі економічні, соціальні, психологічні обставини, або існує соціальна ізоляція, що тимчасово заважають батькам виконувати обов'язки з виховання своїх дітей або належним чином турбуватися про них². Тобто категорія сімейної кризи розглядається у першу чергу через забезпечення виховної функції, виконання батьками своїх обов'язків щодо виховання та забезпечення дітей.

Ще один термін, який визначає сім'ї з порушеною виховною функцією – “неблагополучна сім'я”, що можна розглядати як крайній прояв функціональної неспроможності сім'ї виконувати по відношенню до дитини виховну та комунікативну функції. Неблагополучна родина в психолого-педагогічній літературі розглядається, насамперед, з погляду впливу свого морального потенціалу на розвиток і формування особистості дитини. Неблагополучна родина найчастіше є причиною появи соціально запущених дітей і підлітків з девіантною поведінкою. І хоча в таких родинях також виростають достатньо соціалізовані діти, але це скоріше виняток, ніж поширене явище.

Слід мати на увазі, що неблагополучну родину не можна ототожнювати з родиною асоціальною. Поняття неблагополуччя розглядається саме з погляду завдань

---

² Соціальні служби родині: Розвиток нових підходів в Україні / За ред. І. М. Григи, Т. В. Семигіної. – К.: ДЦССМ, 2003. – 86 с.

виховання дитини. Якщо асоціальна сім'я (де існує алкоголізм, наркоманія, злочинність тощо) завжди є неблагополучною для дитини, то соціалізована сім'я може бути як благополучною, так і неблагополучною, з точки зору соціальних і біологічних інтересів дитини. Тобто, з погляду виконання інших соціальних функцій, окрім виховної стосовно дитини, інколи родина може бути достатньо соціалізованою (хоча це й нечасте явище, – скоріше, там, де є неблагополуччя стосовно виховання дитини, порушені й інші сімейні функції). Але ця зовні благополучна, за формальними ознаками достатньо соціалізована сім'я може бути для дитини неблагополучною, якщо стає причиною психічного напруження, навіть захворювання. Протест дитини може втілитися у небажані дії, ненормативну поведінку (бродяжництво, вибір поганих друзів, виникнення різних видів залежностей, протиправні вчинки)³.

Сім'я неблагополучна – сім'я, яка в силу об'єктивних або суб'єктивних причин втратила свої виховні можливості, внаслідок чого в ній складаються несприятливі умови для виховання дитини. До неблагополучних належать сім'ї: де батьки алкоголіки, наркомани, ведуть аморальний спосіб життя, вступають в конфлікт з морально-правовими нормами суспільства; сім'ї зі стійкими конфліктами між батьками, батьками і дітьми; неповні сім'ї; зовні благополучні сім'ї, які систематично припускаються серйозних помилок, прорахунків у сімейному вихованні через низьку педагогічну культуру та неосвіченість (сім'ї, де взаємостосунки з дітьми носять формальний характер; де відсутня єдність вимог до дитини, має місце бездоглядність, надмірна батьківська любов, надмірна суворість у вихованні, застосування фізичних покарань, сім'ї “нових українців” та ін.)⁴.

Визначення неблагополуччя сім'ї дається через оцінку вихованого впливу сімейного оточення на дитину, рівня виконання батьками своїх батьківських обов'язків. Саме роботу з неблагополучними сім'ями можна розглядати як профілактику соціального сирітства, виходу дитини із біологічної сім'ї.

Починаючи з 2006 року в практику соціальної роботи центрів соціальних служб для сімей, дітей та молоді з сім'ями, які виховують дітей, введено новий термін – *сім'я, яка перебуває у складних життєвих обставинах*. Перелік обставин, які класифікують такі сім'ї, наведено у спільному наказі семи міністерств “Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах” (від 14.06.2006 р. № 1983/388/452/221/56/596/106). Відповідно наказу до сімей, які класифікуються як ті, що опинилися в складних життєвих обставинах, належать:

³ Технології роботи з різними категоріями клієнтів центрів соціальних служб для молоді : Методичний посібник / С. В. Толстоухова, О. О. Яременко, О. В. Вакулєнко та ін.. – К.: ДЦССМ, Державний ін.-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 88 с.

⁴ Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів / За ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. – К., 2000. – 260 с.

– сім'ї з дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах і не в змозі подолати їх самостійно, у зв'язку із інвалідністю батьків або дітей, вимушеною міграцією, наркотичною або алкогольною залежністю одного із членів сім'ї, його перебуванням у місцях позбавлення волі, ВІЛ-інфекцією, насильством у сім'ї, безпритульністю, сирітством, зневажливим ставленням і негативними стосунками у сім'ї, безробіттям одного із членів сім'ї, якщо він зареєстрований у державній службі зайнятості, як такий, що шукає роботу;

– сім'ї, у яких існує ризик передачі дитини до закладів для дітей-сиріт та дітей, які позбавлені батьківського піклування;

– неповнолітні одинокі матері (батьки), яким потрібна підтримка;

– сім'ї, члени яких перебували чи перебувають на державному утриманні.

Поряд з тим термін “*складні життєві обставини*”, визначений Законом України “Про соціальні послуги”, вміщує значно ширший перелік життєвих обставин, що порушують нормальну життєдіяльність особи: інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку із старістю або станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла або роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо. Тобто простежується невідповідність між термінологією та критеріями, які визначають сім'ї, які перебувають у складних життєвих обставинах, і є об'єктом діяльності центрів соціальних служб для молоді.

Інформацію про сім'ї, яким надається соціальна допомога центрами СССДМ, вміщує Єдиний банк даних щодо сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. За підсумками 2006 р. до Єдиного банку даних було внесено 113681 сімей, в яких виховується 182388 дітей. Серед складних життєвих обставин найбільш поширеними виявилися: інвалідність батьків або дітей (31044 сім'ї), зневажливе ставлення членів сім'ї один до одного і складні стосунки в сім'ї (20980 сімей), наркотична або алкогольна залежність одного із членів сім'ї (20636 сімей), безробіття одного/обох із членів сім'ї (18607 сімей). Перелік категорій сімей, з якими працюють соціальні працівники, є набагато ширшим, ніж наведений у Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах, що демонструє потребу у чіткому визначенні і окресленні категорії сімей, які є клієнтами центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Враховуючи спрямування соціальної роботи з сім'єю на забезпечення безпечних і гармонійних умов розвитку і виховання дитини у ній, на нашу думку, потрібно дати визначення терміну сім'я, яка перебуває у складних життєвих обставинах, як об'єкту діяльності центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді через оцінку реалізації саме виховної функції. *Сім'я у складних життєвих обставинах* – сім'я, яка втратила свої виховні можливості через виникнення складних

життєвих обставин, що порушують нормальну життєдіяльність одного або кількох членів сім'ї, наслідки яких вони не можуть подолати самотійно.

Сім'ї, які перебувають у складних життєвих обставинах, можуть бути класифіковані відповідно *несприятливих умов або складних життєвих обставин*, що негативно впливають на виховання і забезпечення розвитку дітей⁵:

– соціально-демографічні – неповні, багатодітні, сім'ї, що перебувають у процесі розлучення тощо;

– матеріально-побутові – малозабезпечені, сім'ї, де є безробітні, тощо;

– медико-соціальні – сім'ї де є інваліди, алкоголіки, наркомани, психічно хворі тощо;

– психологічні і соціально-педагогічні – сім'ї, де простежуються недобра психологічна атмосфера, емоційно-конфліктні взаємини, педагогічна некомпетентність батьків тощо;

– соціально-правові – сім'ї, де простежуються криміногенні прояви способу життя, є раніше засуджені тощо.

Запропонований розподіл складних життєвих обставин дозволяє визначити основні напрями надання соціальної допомоги сім'ї відповідно до обставин, що провокують сімейне неблагополуччя.

Наведений у статті далеко не повний перелік термінів і класифікацій сімей, які потребують соціальної підтримки, демонструє нагальну потребу в розробці і впровадженні у практику соціальної роботи єдиного термінологічного апарату. Без класифікації об'єкту соціальної роботи практично неможливо визначити потреби і напрями роботи з сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах. А отже визначити ефективні технології роботи з такими сім'ями. Це завдання має стати предметом подальших науково-методичних розробок спеціалістів та науковців соціальної сфери.

Л і т е р а т у р а :

1. Адресный социальный патронаж семей и детей: Научно-методическое пособие / Под ред. Л. С. Алексеевой. – М.: Государственный НИИ семьи и воспитания, 2000. – 160 с.
2. Аналітичний звіт: Моніторинг соціального супроводу сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах. – К.: Держсоцслужба, 2006. – 136 с.
3. Козубовська Г. В., Керецман В. Ю., Товканець Г. В. Роль і функції соціально-психологічної служби в роботі з сім'єю. – Ужгород: Ужду, 1998. – С. 17.
4. Технології роботи з різними категоріями клієнтів центрів соціальних служб для молоді: Методичний посібник / С. В. Толстоухова, О. О. Яременко, О. В. Вакуленко та ін.. – К.: ДЦССМ, Державний ін.-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 88 с.

⁵ Козубовська Г. В., Керецман В. Ю., Товканець Г. В. Роль і функції соціально-психологічної служби в роботі з сім'єю. – Ужгород: Ужду, 1998. – С. 17.

5. Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів / За ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. – К., 2000. – 260 с.
6. Соціальні служби родині: Розвиток нових підходів в Україні / За ред. І. М. Григи, Т. В. Семигіної. – К.: ДЦССМ, 2003. – 86 с.

Соляник М. Г.

ПРИЙОМНА СІМ'Я ЯК ОДНА З ФОРМ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСТКОГО ПІКЛУВАННЯ

У Конвенції ООН про права дитини, яку Україна ратифікувала в 1991 році, в ст. 20 наголошено на важливість зростання та виховання дитини в сімейному оточенні. У квітні 2001 року прийнято Закон України “Про охорону дитинства”, в якому встановлено основні засади державної політики у сфері захисту прав дитини як фундаментальної частини людських прав. Саме в цьому Законі визначено поняття “дитина-сирота”, “безпритульні діти”, “прийомна сім'я” тощо; зафіксовано право кожної дитини на проживання в сім'ї [5].

Якщо виховання в рідній сім'ї неможливе, то, згідно зі ст. 52 Конституції України, обов'язок щодо виховання й утримання дитини бере на себе держава. Держава делегує функції з утримання й виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, відповідним закладам й виділяє необхідні на це кошти.

В Україні юридично закріпленими формами утримання та виховання дітей є такі:

- біологічна сім'я як найбільш природна форма зростання дитини;
- сім'ї усиновителів, які юридично прирівняні до біологічної сім'ї;
- сім'ї опікунів і піклувальників;
- прийомні сім'ї;
- дитячі будинки сімейного типу;
- міжнародне усиновлення;
- державне утримання: заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Починаючи з 1998 року, в Україні формується і розвивається новий соціальний інститут сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування – прийомна сім'я.

Прийомна сім'я – сім'я або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, що добровільно за плату взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [2].